

Samirə Tofiq qızı Əhmədova¹⁹
DETEKTİV ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ DANİŞIQ-MƏİŞƏT TƏRZİNİN TƏZAHÜRÜ
(Leksik vahidlər)

İnsanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil özünün bu funksiyasını, təbii ki, hər şeydən əvvəl, şifahi şəkildə həyata keçirir; insanların bir-biri ilə ünsiyyətə ehtiyacı olmasa, dil də yaranmaz və yaşamaz. Dilin şifahi ünsiyyət forması daha qədim olub, yazılı ədəbi dilin əsasında durmuş, lakin zaman-zaman bunlar arasında müəyyən fərqlər meydana çıxmışdır. Sözsüz ki, Azərbaycan dilinin şifahi və yazılı forması arasında ciddi fərin olduğunu demək olmaz, lakin şifahi nitq daha çox fərdi xüsusiyyəti ilə səciyyələndiyindən ümumi qanunlara əsaslanan yazılı ədəbi dil arasında müəyyən fərqlər meydana yaranmış olur. Əslində şifahi danışiq forması dilin zənginliyini, inkişaf xüsusiyyətlərini, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin ondan istifadə imkanlarını daha geniş şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan şifahi dil təzahürlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, şifahi dilin özü də ümumxalq və ədəbi olmaqla iki qrupa ayrılır; birinci qol tam sərbəst olub, dilin bütün materialını özündə əks etdirir. Bəzən birinci qrupdan bəhs edərkən onu ədəbi dil materialından təcrid edirlər, yəni onu ümumxalq dili deyil, sadəcə, danışiq dili adı altında ədəbi dildən ayırır, ondan fərqlənən hissəni təqdim edirlər. Qeyd edək ki, danışiq dilindən müxtəlif terminlərlə bəhs olunmuşdur: danışiq dili, danışiq nitqi, xalq dili, xalq danışiq dili, şifahi dil, şifahi danışiq dili, canlı xalq danışiq dili, şifahi ədəbi dil, loru danışiq dili və s. (10:7) Amma danışiq dili əslində elə ümumxalq dilidir; burada həm ədəbi dil materialı, həm də oraya daxil olmayan dil təzahürləri aiddir. Buna baxmayaraq, fərqləndirmək üçün danışiq dili termini adı altında məhz ikinci hal, yəni ədəbi dil qanunlarından kənar qalan təzahür forması nəzərdə tutulur və biz də diqqəti bu cəhətə yönəltməyə çalışacağıq.

Qeyd edək ki, danışiq dili iki formada meydana çıxır: ədəbi dil formasında və məişət dili formasında. Məlum olduğu kimi, ədəbi dilin funksional üslubları içərisində məişət üslubu ayrılır ki, bu üslub üçün sərbəstlik və təbiilik əsas götürülsə də, bu xüsusiyyətlər sərhəddir, yəni intəhasız deyil, ədəbi dilin tələbləri çərçivəsindən kənara çıxa bilməz. Lakin məişət danışiq dili dedikdə ədəbi və qeyri-ədəbi dil təzahürləri nəzərdə tutulur. Ona görə ki, adi məişət davranışları fərqli olduğundan dil materialından məişət səviyyəsində istifadə də fərqli səciyyəyə malikdir. Belə ki, adi sırayı insanlardan tutmuş, müxtəlif sosial qruplara qədər insanların danışığında fərqli danışiq təzahürləri olur. Bir qisim insanlarda ədəbi dil normalarına riayət olunsa da, digər qisim insanlarda bu çərçivədən uzaqlaşma, qeyri-ədəbi dil materialından istifadə əsasdır və bu cəhət həmin insanları səciyyələndirən keyfiyyətlərdən hesab edilir. Bu sözlərin işlədilməsində məqsəd emosional-ekspressiv çaları gücləndirməkdir. "Xalq danışiq dilində bir emosionallıq, obrazlılıq vardır" (2: 248-249). Bu baxımdan danışiq dilindən bəhs edən yazılarda biz belə bir qeydə də rast gəlirik: "danışiq dilində neytral sözlərin miqdarı qismən azalır" (5: 6). Yazıçılar da bundan məharətlə istifadə edirlər. Danışiq-məişət leksikası kimi qiymətləndirilən bu sözlər bir neçə qrupda birləşdirilir: a) emosional-ekspressiv leksika; b) ekspressiv-qiymətverisi söz və ifadələr; c) vulqar, kobud ekspressiyalı sözlər; ç) familiar sözlər (14:72-74). Emosional-ekspressiv sözlər həm müsbət, həm mənfi məzmunlu olub, danışanın mədəni səviyyəsindən asılı olur və həmin obrazları səciyyələndirməyə xidmət edir.

Detektiv əsərlərin dili yazıçının dünyagörüşü, hadisələrə münasibəti, dil materialına münasibəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, bu tip əsərlər detektiv həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olduğu, müxtəlif səpkidə, fərqli üslubda olduğu üçün bu özəlliklər əsərin dilinə də təsir edir, yazıçıdan yazıçıya, əsərdən əsərə dil spesifikliyi özünü göstərir. Əsərlərin bəzində cinayət-axtarış prosesinə önəm verildiyindən cinayətkarların birbaşa danışığına az yer verilir və hətta bəzilərində bu danışığa, demək olar ki, yer verilmir. Digər qisim əsərlər daha çox cinayətkarların həyatı ilə bilavasitə bağlı olduğundan, daha doğrusu, bu həyatın özü əks olunduğundan onlarda bu sahə ilə bağlı dil xüsusiyyətlərindən gen-bol istifadə edilməsi təbiidir. Bu cəhətdən ədəbi əsərlərin, o cümlədən detektiv əsərlərin dilinin araşdırılması əhəmiyyətə malikdir. M. Adilov göstərir ki, "Bədii əsərin dilinə eyni zamanda iki cəhətdən yanaşmaq mümkündür. Əvvələ, bədii əsərin dili bir sosial-lingvistik hadisə kimi ədəbi dil faktıdır, yəni bədii əsərin (müəllifin) dili də elə oxucunun dilidir. Digər tərəfdən, bədii əsərin dili bədii-üslubi fakt kimi alınə bilər, bədii ədəbiyyat kateqoriyası kimi öyrənilə bilər (4: 298).

Detektiv əsərlərin dilində ədəbi dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, adi danışiq, saya danışiq, loru danışiq və digər sahə danışiq elementləri özünə yer tapır. Sahə leksikası, habelə varvarizm xarakterli digər leksikadan barədə başqa yazıda məlumat verdiyimizdən burada onlardan kənar dil elementlərindən bəhs edəcəyik.

Xalq dili çox zəngindir və real faktlara münasibət ən kiçik çalarlarına qədər, həm də emosional-ekspressiv tonda öz ifadəsini tapır. "Emosional leksikada həm hissilik, həm təsirlilik, həm obrazlılıq, həm təbiilik, həm də eyni dərəcədə aydın, anlaşılıqlı olmaq, duyulmaq xasiyyəti vardır. Buna görə də emosional sözlər bədii əsərlərin leksikasının xalq dili əsaslı inkişafını sürətləndirən, bədii dildə özünə bir müddət yer etmiş keçmə sözləri sıxışdıran qüvvətli vasitə olmuşdur (1: 40). T.Əfəndiyeva da emosional-ekspressiv leksikanın canlı xalq dilində, məişət dilində fəal olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir: "Emosionallıq və ekspressivlik yüksək ifadəliliyə malik olan canlı danışiq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Bu keyfiyyətləri özündə daşıyan sözlər dilimizin ən təsirli, ən kəsərli, ən parlaq nitq vahidləridir. Yazılı dilə bu vahidlər əsasən bədii yaradıcılıq vasitəsilə keçir və burada onların daha mənalı səciyyəvi əlamətləri meydana çıxır" (12: 64). Detektiv əsər müəllifləri həyatın müvafiq sahəsini daha canlı, real təsvir etmək, oxucunu reallığa inandırmaq və onu bu hadisələrin içinə salmaq üçün bu ifadələrdən istifadə etmək məcburiyyətindədir.

¹⁹ ADİU (UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası, baş müəllim Ünvan: AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küç.6 samira-ahmadova@mail.ru

Detektiv əsərlərin dilində işlənən və ədəbi dil materialı olmayan dil vahidlərindən biri məhz danışiq-məişət söz və ifadələrdir. Onu da demək lazımdır ki, detektiv əsərlərin dilində ədəbi dildən kənar olan sözlərin böyük çoxluğu məhz mənfi çalarlıdır. Bu isə müvafiq mühitin adamlarının səciyyəsi, mədəni səviyyəsi və s. ilə bağlıdır. Bu söz və ifadələrin özləri də fərqli səciyyəyə malikdir; belə ki, bunların içərisində eləsi var ki, onlar real fakta aid olsa da, onların ədəbi dildə işlədilməsi məqbul hesab edilmir. Bu cərgədə *çərənləmək*, *gəbərmək*, *simic*, *ağzyurtuq*, *lələş*, *lütləşmək*, *tolazlamaq*, *peysər*, *xosunvay*, *yekəpər*, *çırpıdırmaq*, *kalan*, *mamlumatan* və s. sözləri misal gətirmək olar.

Bunların bəziləri insanı aid xüsusiyyəti əks etdirir; bu tip sözlər, əsas etibarilə mənfi çalara malikdir, lakin onların mənfi məzmununda işlədilməsi özü də iki müxtəlif məqamla bağlıdır. Birinci halda sözün aid edildiyi şəxsə birbaşa aiddir, daha doğrusu, həmin adam qeyd edilən keyfiyyətə layiq adamdır. Məsələn: *A kişi, bir dəqiq söz de də...Nə hətərən-pətarən danışırsan?* (Ə.A.“İ.S”-46); *Paxan simic oğlu simicdir* (A.“İ.S.”-60); *Görünüür, arvad ağzyurtuq adamdır* (E.E.“QL”-70).

Əslində birinci cümlədə müraciət olunan şəxsin danışığı hətta aydın olmasa belə, buna münasibəti-ətirazi mədəni şəkildə (“*aydın danış*”) ifadə etmək olardı, lakin qarşı tərəfin özünün mədəni səviyyəsinin aşağı olması nəticəsində bu cür ifadə meydana çıxmışdır. “*Simic*” sözü də loru danışiq faktı olub, “*xəsis*” sözünün daha mənfi qarşılığı olaraq işlədilmişdir; belə ki, xəsislik özü insana aid mənfi keyfiyyətdir, bu keyfiyyətin “*simic*” kimi verilməsi xəsislik keyfiyyətinin daha emosional-ekspressiv məzmununu meydana çıxmışdır.

Onu da qeyd etmək ki, xəsislik mənasını emosional tərzdə ifadə edən və məişət dilində geniş şəkildə işlənən sözlərdən biri də “*krisalıq*”dır. Məlumdur ki, “*krisa*” rus dilinə aid söz olub, “*siçan*” deməkdir. Məişətdə işlənən bu söz detektiv əsərlərin dilində də lazımi yerdə kifayət qədər işləkliyə malikdir. Məsələn: *Atanın dostları və əmin krisalıq edib Zaurdan gizlədəndə araya Ağali girdi.* (V“BOT”-56)

Yuxarıdakı nümunədə verdiyimiz “*ağzyurtuq*” sözü də xalis danışiq-məişət dili faktı olub, “*sirr saxlamayan, söz saxlamayan; boşboğaz, çərən-pərən danışan*” anlamını ifadə edir (6 :74).

İkinci halda söyləyənin haqqında danışdığı barədə mənfi münasibəti əks olunur ki, qarşı tərəfin xarakterinin necə olmasından asılı olmayaraq, həmin söz və ifadələr söyləyənin özünün ədəbsiz olduğuna sübutdur. Məsələn: *Uf...Yaman qəmişənmiş.* (V.M.“TMY”-26); *Çərənləmə, məktub hardadır?—Sato onun yaxasından yapışdı.* (M.X.“SH”-89); *Bayaq zalda axmağın biri əsəbiləşdirdi, onu çırpmaq əvəzinə, telefonu tolazladım divara* (C.Ə.“QV”-26).

Birinci nümunədə olan “*qəmiş*” sözü müasir məişət dilində işlədilsə də, mənası bir o qədər də aydın deyil. Bu söz “*qamış*” sözündən olub, zarafatla “*təngə gətirən, əl çəkməyən, zəhlə aparan, bezikdirən adan haqqında*” mənasını ifadə edir (8: 113). Bu gün həmin mənada kiməsə “*qamış*” demək olmaz. M.Adilov bu sözün bugünkü funksiyada işlədilməsini belə izah edir: Qədimdə bir çox xalqlarda hesablama qamışla olmuşdur. Hətta qədim yunan dilində “*saymaq anlayışını bildirmək üçün qamış qoymaq*” işlədilirdi. Latın sözü olan “*kalkulyasiya*” hərfən tərcümədə “*qamışlarla saymaq*” deməkdir. “*Müəyyən miqdar bildirən qamışlar içərisində başqa, əlavə qamışlar qoymaqla şəxsə sataşmaq, onu dolaşdırmaq mümkündür. Odur ki, “qəmiş qoymaq”, “qəmişini çəkmək” ifadələri bu hesablama üsulu ilə əlaqədardır. Sözün forması onun funksiyasına da təsir göstərmiş, ədəbi dildə “qamış” kimi işlənən söz həmin tərkibdə “qəmiş” şəkli almışdır*” (3:359-360).

Göründüyü kimi, sözün formasının dəyişməsi yeni funksional mövqə qazanmasına səbəb olmuşdur. Lakin nümunədə “*qəmiş qoymaq*” və ya “*qəmişini çəkmək*” deyil, “*qəmiş*” sözü müstəqil şəkildə təyinedici söz kimi işlədilmişdir. Bizə belə gəlir ki, burada həmin söz metaforik funksiyaya malikdir. Bu fikirlə razılaşmaq lazımdır ki, “*Очевидно, что замысел без цели не существует. Эта цель может ограничивать замысел нахождением удачного имени, что характеризует метафорический процесс просто как перенос названия, т.е. как выполнение уже готовым наименованием новой для него функции наименования*” (15: 38). Bu baxımdan yazıçı məqsədindən asılı olaraq, metaforun müxtəlif növlərinə müraciət etmiş olur. Metafor vasitəsilə yazıçı hadisə və ya obrazlara münasibətini ifadə edir. «*Итак, метафора—это способ создания новых концептов с использованием знаков, уже имеющихся в данной семиотической системе*»... «*Связь метафоры и оценки «хорошо/плохо» далеко не однозначна. В самом деле, среди метафорических выражений немало таких. Которые содержат оценочные смыслы*» (15: 48).

Yuxarıdakı nümunədə “*qəmiş*” sözü təşbeh yaratmışdır və fərdi istifadə məqamında danışanın xarakterinin açılmasına kömək edir. T.Əfəndiyeva göstərir ki, “*üslubi-estetik məcazların əksəriyyəti fərdi xarakter daşıyır. Varlığın əşya və hadisələrinə subyektiv qiymət verməyə çalışan sənətkar sözün dərinliklərində gizlənən müxtəlif mənə çalarlarını ortaya çıxarır və bunun sayəsində qüvvətli ekspressiyaya malik məcazlar yaradır. Belə məcazlar əşya və hadisələrə subyektiv qiymət verməklə bərabər, personajların canlı xarakteristikasının yaradılmasına, əsərin dilinin ifadəli və təsirli, rəngarəng və canlı olmasına, həm də məzmunun hiss-həyəcanlı və yığcam tərzdə açılmasına xidmət göstərir*” (13: 81-82). Bu fikri “*qəmiş*” metaforik ifadəsi əsasında açıq-aşkar görürük.

Sonuncu misaldakı “*tolazladım*” sözü “*İzahlı lügət*”də ədəbi dil faktı kimi (“*əlini dala gərəkək birşeyi uzağa atmaq, tullamaq*”) verilə də, nümunədən də göründüyü kimi, emosional məzmunu malikdir və mənfi çalar daşıyır. Bu baxımdan həmin sözü məişət-danışıq faktı kimi qəbul etmək lazımdır.

Onu da demək lazımdır ki, bu tipli sözlər bəzən yazıcının dilində obrazı xarakterizə etmək məqsədilə işlədilir. Yəni yazıçı mənfi obrazın görünməsi və ya davranışı ilə bağlı müəyyən xüsusiyyəti öz münasibəti çərçivəsində sanki əsərin bir qəhrəmanı olaraq təqdim edir. Məsələn: *Hətta yeri gələndə onları qapazaltı edərdi.* (Ə.A.“GH”-7); *Teymur şapkasını peysərinə itələyib gülümsündü* (HS“CC”-57); *Bu, kütəbaşlı, yekəpər bir oğlan idi* (H.S.“CC”-350) və s.

Məişət-danışıq dilində heyvan adlarının və ya heyvana aid xüsusiyyətlərin insana şamil edilməsi də xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Bu zaman sözlərin metaforik məzmunu yazıçıya fikirlərini daha təsirli verməyə kömək edir. Belə ki,

«Значение слова определяется не только его тому понятию, которое выражаются с помощью этого слова; оно зависит от свойств той части речи, той грамматической категории, к которой принадлежит слово, от общественно осознанных и отстоявшихся контекстов его употребления, от конкретных лексических связей его с другими словами... от экспрессивной и стилистической окраски слова» (16: 6). V.V.Vinoqradov ardınca göstərir ki, sözün “leksik” və ya “fikri mənası tam müəyyənləşdirilmiş hesab edilə bilməz. Sözün leksik mənası altında adətən dilin qrammatik qanunları ilə formalaşan predmet-əşya məzmunu əsas götürülür. Lakin sözün mətn mühitində başqa sözlərlə əlaqəsində onun dərinəki mənalara nəzərə alınmalıdır (Yenə orada:10).

Detektiv əsərlərin dilində istifadə edilən həmin adlar həm müsbət, həm də mənfi çalarlı, daha doğrusu, müxtəlif emosiyaları, münasibətləri əks etdirən sözlərdən istifadə edilir. Və bəzən bu adlar şəxsin əməlinə uyğun olaraq onun ləqəbi səviyyəsinə də yüksələ bilər. Detektiv əsərlərin dilində heyvan adlarından, əsasən mənfi münasibəti əks etdirmək üçün istifadə edilir. Bu isə əsərdəki emosional-ekspressiv çaları daha da gücləndirmiş olur. Belə ki, “Müəyyən şəxslərə aid müqayisə və bənzətmə üçün işlədilmiş heyvan adları və heyvanlara məxsus hərəkətlərin adları insan üzərinə keçəndə emosional-xarakterizəedici məna yaranır” (12 : 64). “*Qurd, tülkü, qoyun*” və s. kimi sözlər—heyvan adları metaforik şəkildə insanın adlandırılmasına, yaxud onun xarakter xüsusiyyətini açmağa xidmət edir. Məsələn: *Köhnə qurddur, bildikləri olar* (M.X.”TC”-235); *Bəsdir, Namazov, Sən çoxdanın tülküsünən, özünü bilə-bilə bu görkəmə salıb gözə görünməyə çalışırsan* (H.S.”CC”-100).

“*Qurd*” sözü ədəbiyyatımızda daha çox qəddar, rəhmsiz mənalarda işlədilsə, bu nümunələrdə həmin söz “çoxbilmiş” mənasına malikdir. “*Tülkü*” hiyləgərliyin rəmzi olub, xüsusən də mənfi xarakterli insanlara aid edilir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, “*qurd*” və “*tülkü*” sözlərinin hər iki məqamda oxşar xarakteri ifadə etmə xüsusiyyəti vardır ki, bu da hiyləgərlik, nəyisə gizlətmək və s.-dir. Lakin “*qurd*” sözünü burada hər şeydən sivişib çıxmağı bacaran, hər cür tor qurmağı, hər cür qurulmuş tordan xilas olmağı bacaran insanlar kimi də düşünmək olar.

Bir çox hallarda heyvanın özü yox, ona aid olan xüsusiyyət insana şamil edilir; qurda aid *ulamaq*, itə aid *quyruq bulamaq*, xoruza aid *xoruzlanmaq* və s. sözlər obrazı xarakterizə etmək üçün işlədilir. Görüldüyü kimi, “*xoruzlanmaq*” sözü heyvanın adından şəkilçi vasitəsilə düzəlmişdir; bu söz “kişilənmək, kəkələnmək, şəşələnmək, qızışmaq, özündən çıxmaq” kimi mənalara malikdir (7:474). “*Krisalığ*” sözü də heyvanın adına şəkilçi artırmaqla düzəlmiş və həmin heyvana aid xüsusiyyəti ifadə edir, yəni bu söz xəsislik anlayışını bildirir. Məsələn: *Bizim tutmağa ixtiyarınız yoxdur,--onlardan nisbətən yaşlı xoruzlandı.* (Ə.A.”İ.S 87); *Sən ya qanmaz adamsan, ya da bilərəkdən onlaraquyruqlanırsan* (E.E.”ƏYP”-202); *Cavadov bağırmağa başladı: -Sən qudurmusan, Məlikov.* (E.E.”ƏYP”-262).

İkinci cümlədəki “*quyruqlanmaq*” sözü haqqında fikir yürütmək olar; belə ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün mənası “1.quyruğundan tutulmaq, 2.danışıqdan.tutulmaq, ələ keçirilmək yaxalanmaq, girə düşmək” kimi verilir (8: 228). Əslində hər iki halda, əsas etibarilə, eyni mənaya gəlir. Deməli, belə görünür ki, verilmiş misalda kiminsə heyvanın quyruğundan tutulmaq vəziyyətində ələ keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Əslində isə cümlədəki, o cümlədən mətdəki məna “yaltaqlanmaq” anlamındadır. “Yaltaqlanmaq” anlamında isə, məlum olduğu kimi, “*quyruq bulamaq*” frazeologizmi işlədilir (yenə orada : 227) Verilmiş nümunədəki “*quyruqlanmaq*” bu baxımdan da məişət leksikasına aid edilməlidir.

Onu da deyək ki, heyvana aid xüsusiyyətlərin bu şəkildə insana şamil edilməsi bədii təsvir baxımından istiarədir, lakin onların təşbeh kimi istifadəsi də diqqətimizi cəlb edir; bu zaman bənzəyən(insan) və bənzətmə əlaməti ilə yanaşı, bənzədilənin də adı çəkilir. Məsələn: *Deməli, artıq it kimi qudurmuşdular köpək uşağı.* (E.E.”QƏ”-204) Görüldüyü kimi, danışanın haqqında söyləyənlə mənfi münasibəti daha şiddətlidir; burada nəinki bənzədilənin adı bənzətmə qoşması ilə işlədilib emosionallığı bir qat da artırmışdır, hətta fikrin subyektivi olan insanların metafora uyğun olaraq “*it uşağı*” adlandırılması bu emosionallığı bir qat da gücləndirmişdir.

Bu prosesin əksi ilə də qarşılaşırıq, yəni bu dəfə insana aid xüsusiyyət digər canlı və ya cansız varlığa şamil edilir. “*Keçəlləşmək*” sözü bu qəbildəndir; belə ki, keçəlləşmək “1.Baş dərisinin xəstəliyi nəticəsində başın tükü tökülmək, keçəl olmaq”, 2.*Məcəzi. Ot bitməmək, daz olmaq, çılpaqlaşmaq*” kimi təqdim olunur (7:652). Sürücülər arasında yeyilib tamam hamarlanmış maşın təkərinə keçəlləşmiş deyirlər. Məsələn: *Maşının təkərləri tamam keçəlləşiblər* (Ə.A.”İS”-9).

Detektiv əsərlərin dilində müşahidə olunan məişət leksikasına aid sözlərin bir qismi ilkin semantikasında dilimizdə işlək olan, lakin məişətdə digər məzmununda işlədilmiş sözlərdir. Bu sözlər də, əsasən, mənfi çalar qazanmış sözlərdir və dilimizdə bu cür funksionallığa çoxlu sayda rast gəlmək mümkündür. Bir tərəfdən, dilimizin elastikliyi, digər tərəfdən, xalqımızın obrazlı təfəkkürünün sərhəd bilməz inkişafı sözlərdən bu cür istifadə etmək üçün geniş zəmin yaradır. Dilçilikdə bu tip sözlərə “slenq” deyilir (11:79). Bu tip sözlərə aid *vurmaq, sürümaq, sürüşmək, tullanmaq, batmaq, bağlayaq, sayıqlamaq, əzişdirmək, soymaq, öldürüb almaq, yarımaq, oğlan, ya qız, zibil(çəkmək), getmək, sökmək* və s. kimi sözləri misal gətirmək olar. Görüldüyü kimi, ilk baxışda bu sözlər həqiqi mənada heç də mənfi çalara malik deyil, lakin məişət üslubunda həmin sözlərin mənfi çalarda işləndiyini müşahidə edirik. Məsələn: *Yüz vurandan sonra hər şey yadımdan çıxır.* (C.Ə.”QV”-44); *Əminin goru çatlasın, necə öz meymunaoxşayanını sürüdü bizə də.* (Ə.A.”İS”-41); *Ələmdarın qaşları çatıldı: -Sürüşün burdan,-- dedim* (E.E.”İQA”-260); *Ə, get tullan,--Ələmdar əlini hirsələ yelləyib onu itələdi.* (E.E. “İQA”-262); *Bu o deməkdir ki, sən batdın.* (E.E.”ƏYP”-180); *Şantajla keçərək ondan pul qoparmağa səy etmişdi.* (C.Ə.”QV”-98); *Bu söhbəti elə burada bağlayaq.* (C.Ə.”QV”-65); Bu qoca nə isə *sayıqlayır.* (V.M.”TMY”-13); *Bax, nəçənnik, uzun sözün qıyası, o kişini mən soymuşam* (H.S. “CC”-76) *-Təkbaşına? -Lap təkbaşına.* (H.S.”CC”-77) *Axı mən o malları necə deyərlər, öldürüb almışam* (H.S.”CC”-99); *Üstəlik, bu gecə bizim sahədə bir mağaza da yarılib.* (H.S. “CC”-149); *Ərim də bu dərdədən*

getdi. (Ə.A. "İS"-195); *Sabah lütləşəndə, cibişdanında siçan oynayanda gəlib apararsan* (Ə.A. "İS"-85); *Boğun, sökün bu əcləfləri.* (Ə.A. "İS"-6) və s.

Burada qeyd edilən sözlərin həqiqi mənası yaşından, səviyyəsindən, mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün Azərbaycan xalqı üçün aydındır. Lakin yuxarıda verdiyimiz nümunələrdəki mənada işlədildiyini hər kəs bilmir. Buna görə də onları bir-bir izah etməyə ehtiyac duyuruq. "Vurmaq" sözünün "1.Əli ilə və ya əllə tutulan bir şeylə çırpmaq, zərbə endirmək; 2.Bir şeyə toxundurmaq; 3.Çalmaq, çaxmaq, qaxmaq, soxmaq; 4.Güllə ilə vurub öldürmək; 5.Atəşə tutmaq, topa tutmaq, gülləyə basmaq" və s. otuz qədər mənası göstərilmişdir ki, bunların içərisində başqa sözlərlə əlaqədə xeyli məcazi mənə qazandığı da qeydə alınır. Bunların içərisində danışıq dilində "İçmək (yalnız spirtli içki haqqında) bəndi də vardır.(9:492-493)Yuxarıdakı nümunədə "vurmaq" sözü məhz sonuncu mənada işlənmişdir. Lakin onu da demək lazımdır ki, detektiv əsərlərdə bu mənada olan hər iki söz, yəni həm həqiqi (içmək), həm də məcazi mənada olan "vurmaq" işlənir. Məsələn: *Bir sağlıq de, içək. –Hə də* (Ə.A. "İS"-96).

"Nümunələrdə işlənmiş "sürüşün, tullan" sözləri "buradan uzaqlaşmaq, getmək" mənasında, "qoparmaq" sözü "əldə etmək" mənasında, "bağlamaq" sözü "bitirmək mənasında, "soymaq" sözü "oğurlamaq" mənasında, "yarılmaq" sözü "oğurlamaq, talamaq" mənasında işlənmişdir. Digər sözlərin mənaları isə daha fərqli xarakterlidir. Məsələn, nümunələrin birindəki "batdın" sözü yerinə görə müxtəlif məcazi mənaları ifadə edir: 1.məhv olmaq, zay olmaq, hədəf getmək; 2.İzi nişanəsi qalmamaq; 3.Bulaşmaq; 4.qlib gəlmək, gücü çatmaq və s.(6 : 246-247) Verilmiş nümunədə bu söz birinci mənada—məhv olmaq mənasında işlənmişdir. Digər misalda verilmiş "öldürmək" sözü heç də həqiqi mənada işlənməmişdir, çünki bu sözün mənası canlı varlığı cismən məhv etmək deməkdir. Maraqlıdır ki, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu sözün bir neçə məcazi mənası verilsə də verdiyimiz nümunədəki mənaya rast gəlmədik. Belə ki, yuxarıdakı nümunədə "öldürmək" sözü malın qiymətini dəyərindən çox ucuz eləmək, demək olar ki, heç neçəyə almaq mənasındadır. Bu söz də "ölmək" sözünün həqiqi mənası ilə əlaqəli olub, məcazilik qazanmışdır.

"Getmək" sözünün də təbii olaraq nümunədəki mənası yoxdur, çünki bu tip sözlər müvafiq mənaları mətnə uyğun qazanırlar, ayrılıqda onların müvafiq mənanı bildirməsi faktı ilə qarşılaşmaq mümkün deyil. Nümunədə həmin söz "ölmək" mənasında işlənmişdir ki, burada insanın ölərkə o dünyaya getməsi anlamındadır. "Lütləşmək" sözü isə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "1.Yarpaqları tökülmək, çıpaqlaşmaq (ağaclar haqqında); 2.məcazi mənada isə bar-yoxu əlindən çıxmaq, kasıblaşmaq, yoxsullaşmaq" kimi verilir (8: 275).Verdiyimiz nümunədə bu söz məhz ikinci mənada işlənmişdir ki, bu da heç də ədəbi dil faktı deyil. Nəhayət, "sökmək" sözü verilmiş növbəti cümlədə sırf vulqar xarakterlidir. "Sökmək" sözü nəyisə dağıtmaq mənasındadır, verilmiş nümunədə də həmin mənaya yaxınlaşaraq əzişdirmək, məhv etmək dərəcəsinə döymək mənasındadır. Daha dəqiq desək, cansız əşyaya aid xüsusiyyət insana şamil edilmişdir, lakin buna biz istiarə deyə bilmərik, çünki burada bənzətmə yoxdur, sadəcə fikrin vulqar şəkildə ifadəsi var.

Detektiv əsərlərin dilində olan məişət xarakterli sözlərin hamısı mənfi çalarlı deyil; bunların içərisində neytral münasibətli sözlər də vardır. Bu sözlər mənşə etibarilə milli və ya alınma ola bilər, lakin həmin sözlər ədəbi dil faktı kimi aktiv deyil, danışıq dilində isə fəaldır. "Qəhət, muğayət, urcah olmaq" və s. sözlər bu tipdəndir. "Qəhət" ərəb mənşəsi olub, "qıtlıq, yoxluq" mənasını ifadə edir. "Muğayət" sözü də ərəb mənşəli olub, "qorumaq, gözü üstündə olmaq, zərər toxunmağa qoymamaq" mənasındadır. "Ürcəh" məhəlli söz kimi qeydə alınır və "rast gəlmək, təsadüf etmək" mənasına malikdir. Bu sözlərin üçü də xalq danışıq dilində olduğu kimi, detektiv əsərlərin dilində də əsasən, mənfi məzmununda işlənmişdir. ("Muğayət" sözü istisnadır.) Məsələn: Deyəsən, mövzu **qəhətdir** sənə. (VB"BS"-24); Yer **qəhətdir** sənə?(H.S."C.C."-9); Teymur, oğlum, yolda tramvaydan, maşından **muğayət ol.** (H.S."CC"-119); Buna hardan **urcah olduq** biz?(Ə.A."İS"-187)

Detektiv əsərlərin dilində istifadə olunan məişət danışıq tərzində olan sözlərin bir qismi mürəkkəb quruluşludur və onlar müxtəlif nitq hissələrinə aid olub defislə yazılır. Bu sözlərin yaranma üsul və yolları fərqlidir. Bir qrup sözlər köməkçi feillərin köməyi ilə formalaşır. "Oxuyub-eləmək, ağlayıb-eləmək" tipli sözlər bu qəbildən olub, feilin müxtəlif şəkillərində istifadə edilir. Məsələn: Mən **ağlayıb-eləmirəm.** (E.E."ƏYP"-215); Heç nədən **qorxub-eləyəm** oxşamırdı (E.E."ƏYP"-146).

İkinci qrup sözlər müxtəlif tipli sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir və hər birinin fərqli vahidlərdən ibarət olur. 1)Hər iki tərəfi sinonim xarakterli müstəqil leksik mənalı sözlərdən ibarət olur ki, bunun özü də "eləmək" köməkçi feili ilə birləşərək mürəkkəb feil formalaşdırır. "Görüm-baxım eləmək" sözü bu qəbildəndir. Maraqlıdır ki, bu söz "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə qeydə alınmamışdır, halbuki adi məişət danışıqında ondan yerində geniş şəkildə istifadə olunur ki, tədqiq etdiyimiz detektiv əsərlərinin dilində də bənzər istifadə edilmişdir. Məsələn: *Bəlkə bir şey verib, **görüm-baxım edib?***(Ə.A."İS"-205). Əslində, bu söz neytral xarakterli deyil, emosional xarakterli sözdür və kiminsə başqasına nədəsə maddi cəhətdən kömək etməsi anlamışdadır, daha dəqiqi isə, görün, yaxud baxım ki, nə edə bilərəm ifadəsinin daşlaşmış formasıdır. Verilmiş nümunədə isə bu söz daha çox rüşvət vermək anlamında, yəni cümlədən də göründüyü kimi, rüşvət verməyə şübhənin olması burada əsas informasiya kimi diqqəti çəkir.

2)bu qəbildən olan ikinci tip sözlərin komponentləri yenə müstəqil mənaya malikdir, lakin biri ədəbi dilin, digəri məişət danışıq tərzinin vahididir. "Düz- əməlli, əməlli-başlı" sözləri buraya daxildir. Bu sözlərdə "düz" və "başlı" sözləri ədəbi dilin faktı olsa da, "əməlli" sözü buradakı anlamda xalq danışıq dilinə aiddir. "Əməlli danış" cümləsində "əməlli" sözü "düz, yaxşı, tərbiyəli" mənasında işlənmişdir. Detektiv əsərlərin dilində göstərilən sözlərin işlədilməsinə aid aşağıdakı misalları nümunə götürə bilərik: *Nəfəsi tənqididindən **düz-əməlli** danışa bilməyən Matveyev xırlıtlı səslə dedi.*(V.M."TMY"-14); *Milis əməliyyat tədbiri keçirib, onlarla **əməlli-başlı işləyiblər.***(V.M."TMY"-44); *Sizi bilmirəm, amma mən **əməlli-başlı** acmışam.*(C.H.QAO"-62)

3) İkinci komponenti “filan” sözündən ibarət olan sözlər. Sözlərin bu şəkildə qurulması onların emosional məqsədlə istifadəsindən irəli gəlir. Bu tip sözlərə aid “*qorxu-filan, açar-filan, tərs-filan, izahat filan*” və s. misal demək olar. Məsələn: *Ayçöhrə onun heç bir sözündən çıxmırdı. Həm də qorxuya-filana görə yox.* (E.E.ƏYP-218); *Bunda isə açar-filan yox idi.* (E.E.ƏYP-232); *Yox, professor Fəridzadə tərs-filan deyildi.* (E.E.ƏYP-255); *Heç bir izahat-filan da verməyin!* (E.E.ƏYP-148)

Hətta bu üsul xüsusi isimlərə, o cümlədən toponimlərə də şamil edilir. Məsələn: *Plunuz çox olsaydı, gedib bir ay Amerikan-filanı gəzib gələrdiniz.* (E.E.ƏYP-214)

3) Bir və ya hər iki tərəfi müstəqil şəkildə işlənməyən, birləşdikdə isə mənfi məzmunu ifadə edən sözləri də buraya aid etmək olar. Məsələn, “*hətərən-pətərən, lotu-potu, xurd-xəşil*” tipli sözləri misal gətirmək olar. Məsələn: *Ay yazıq, yəqin lotu-potu əlinə düşmüşsən* (C.Ə.”ŞY”-55); *Mübarək bircə an ləng tərپənsəydi, mütləq beş tonluq avtomobilin altında qalib, xurd-xəşil olacaqdı* (Ə.A.”İS”-34).

Ümumiyyətlə, detektiv əsərlərin dilində adi məişət danışığı tərzinə aid olan leksik vahidlər olduqca çoxdur. Təbii ki, həyatın ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən hadisələrdə bunların hamısından istifadə edilmədiyi kimi, müvafiq olaraq, detektiv əsərlərin dilində də bunların hamısına rast gəlmək mümkün deyildir. Biz isə burada məqalənin həcmimin imkan verdiyi qədər məsələdən bəhs etməli olduq. Onu da qeyd edək ki, bu tip söz birləşmələri və cümlə formalı ifadələr ayrıca məqalənin mövzusu deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova N.K. C.Cabbarlının pyeslərində emosional leksika. APİ-nin Elmi əsərləri, №5, Bakı, 1970, s. 40-49
2. Adilov M.İ. Əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308 s.
3. Adilov M.İ. Əsərləri. IV cild, Niyə belə deyirik, I-II hissə, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.
4. Adilov M.İ. Əsərləri. V cild, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 464 s.
5. Ağayeva F. Danışığı dilində leksik və sintaktik vahidlər. Bakı: BDU, 1987, 79 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
10. Bağirov Q.Ə. Azərbaycan bədii nəsrində danışığı dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1991, 172 s.
11. Heydərova X. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. Bakı: Avropa, 2019, 222 s.
12. Əfəndiyeva T. Bədii üslubda emosionallığın və ekspressivliyin ifadə vasitələri.–Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), №2, Bakı: 1972, s.61-69
13. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
14. İslamzadə M.İ. Azərbaycan “Yeni nəsr”inin dili və üslubu. Bakı:Çaşıoğlu, 2008, 240 s.
15. Телия В.Н. Метафора в языке и тексте. Москва: Наука, 1988, 175 с.
16. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», № 5, Москва, 1953, с. 3-29

Açar sözlər: detektiv, ümumxalq dili, danışığı-məişət, emosional-ekspressiv, ekspressiv-qiymətverici, metafor, təşbeh

Ключевые слова: детектив, общенародный язык, разговорно-бытовой, эмоционально-экспрессивный, экспрессивно-оценочный, метафора, сравнение

Keywords: detective, vernacular language, colloquial, emotional-expressive, expressive-evaluative, metaphor, simile

X Ü L A S Ə

Dilçilikdə “danışığı dili”, yaxud “məişət dili” terminləri ilə müəyyən fərqli fikirlər olsa da, biz düşünürük ki, əsasında ümumxalq dili durduğundan və burada ədəbi dil faktoru olduğundan danışığı dilini ümumxalq dilindən ciddi fərqləndirmək lazım deyil. Lakin ümumxalq dilinin danışığı-məişət qolunda ədəbi dil qanunlarından kənar qalan təzahür forması vardır ki, məqalədə diqqəti bu cəhətə yönəltməyə çalışacağıq. Məişət-danışığı sözlərin işlədilməsində məqsəd emosional-ekspressiv çaları gücləndirməkdir. Belə ki, xalq danışığı dilində bir emosionallıq, obrazlılıq vardır”. Ona görə də tədqiqatçıların fikrincə, danışığı dilində neytral sözlərin miqdarı qismən azalır”. Detektiv əsərlərin dilində danışığı-məişət sözlərinin işlədilməsində fərqlilik vardır; Əsərlərin bəzində cinayət-axtarış prosesinə önəm verildiyindən cinayətkarların birbaşa danışığına az yer verilir və hətta bəzilərdə bu danışığı, demək olar ki, yer verilmir. Digər qisim əsərlər daha çox cinayətkarların həyatı ilə bilavasitə bağlı olduğundan, daha doğrusu, bu həyatın özü əks olduğundan onlarda bu sahə ilə bağlı dil xüsusiyyətlərindən gen-bol istifadə edilməsi təbii deyil.

Detektiv əsərlərin dilində ədəbi dildən kənar olan və mənfi məzmunlu sözlərin işlədilməsində iki əsas fərqli məqam vardır. Bu sözlərin bəzisi real fakta aid olsa da, onların ədəbi dildə işlədilməsi məqbul hesab edilmir. “*Cərənləmək, gəbərmək, simic, ağzıyurtuq, lələş, lütləşmək, tolazlamaq, peysər, xosunvay, yekəpər, çırpışdırmaq, kalan, məmlumatən* və s. bu qəbildəndir. Bu sözlərin özlərin də işlədilməsində fərqlilik vardır; onlar, əsasən mənfi obrazın dilində işlədildiyi kimi, bəzən qarşı tərəfi səciyyələndirmək üçün müsbət obrazın da dilində işlədilir. Amma bu tip sözlərə bəzən obrazı xarakterizə etmək üçün yazıçının öz dilində də rast gəlmək olur.

Detektiv əsərlərin dilində heyvan adlarının və onlara məxsus xüsusiyyətlərin insan üzərinə keçirilməsi faktı da geniş yayılan üsullardandır. “*Qurd, tülkü, çaqqal, hürmək, qudurmaq*” və s. kimi sözlər müvafiq insanlara münasibəti əks etdirmək üçün istifadə edilir. Az halda insana aid xüsusiyyətin digər varlıqlara şamil edildiyi faktla da rastlaşmaq olur; “*keçəlləşmək*” sözünün məşin təkərinə şamil edilməsi belələrindəndir.

Bizi sözlər isə nominativ halda ədəbi dil faktı olmasına baxmayaraq, danışığı-məişət dilində başqa məzmununda mənfi çalarda işlənir. Beləliklə, detektiv əsərlərin dilindəki danışığı-məişət təzahürləri zəngin olub, həm də geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Проявление разговорно-бытового стиля в языке произведений детективного жанра (лексические единицы)

Резюме

Хотя в лингвистике существуют некоторые расхождения во мнениях относительно терминов «разговорный язык» или «бытовой язык», мы считаем, что нет необходимости проводить существенное различие между разговорным языком и общенародным, поскольку разговорный язык основан на общенародном языке, и учитывая фактор наличия литературного. Однако в разговорно-бытовой ветви общенародного языка есть формы выражения, выходящие за рамки законов литературного языка, на них мы постараемся сосредоточиться в этой статье. Цель употребления обиходных слов – усиление эмоционально-выразительного тона. Так, в народном, разговорном языке присутствует эмоциональность и образность. «Поэтому, по мнению исследователей, количество нейтральных слов в разговорной речи частично сокращается». В языке детективных произведений есть разница в использовании разговорно-бытовых слов; Из-за того, что в некоторых произведениях делается упор на процесс криминального расследования, прямым разговорам между преступниками уделяется мало места, а в некоторых случаях эти диалоги практически отсутствуют. В других же произведениях, которые напрямую связаны с жизнью преступников, а точнее, они отражают саму преступную жизнь, естественно, что используется множество языковых особенностей, относящихся к этой сфере.

Есть два основных различия в использовании нелитературных слов и слов с отрицательным значением в произведениях детективного жанра. Хотя некоторые из этих слов относятся к реальным фактам, их использование в литературном языке недопустимо. «*Sərənləmək* (чесать языком), *gəbərmək* (сдохнуть), *simic* (жмот), *ağziyurtıq* (болтун), *lələş* (друг, братан), *lütləşmək* (оголяться), *tolazlamaq* (швырять), *peysər* (верзила, здоровяк), *xosunwai* (откинуть копыта, отдать концы), *uekərər* (верзила), *çırpışdırmaq* (умыкнуть), *kalan* (богач), *tamlımatan* (мышка) и др. из этой серии. Есть разница в использовании самих этих слов; в основном они используются со стороны отрицательного образа, но также они иногда используются на языке положительного образа для характеристики противоположной стороны. Однако такие слова иногда можно встретить и от имени писателя для описания какого-либо образа.

Один из самых распространенных методов в языке детективов – это передача имен животных и их качеств человеку. Слова вроде «волк, лисица, шакал, лаять, взбеситься» и т.д. используются для выражения отношения к определенному типу людям. В редких случаях можно встретить факт применения человеческих качеств к другим существам и предметам; Например, применение слова «облысение» к автомобильной шине.

Некоторые же слова, хотя и являются номинально литературными, используются в разговорно-обиходной речи в отрицательном контексте. Таким образом, в лексике детективного жанра много разговорно-обиходных проявлений, и эта лексика имеет широкий диапазон применения.

The expression of the colloquial style in the language of detective works (lexical units)

Summary

Although there are some different opinions on terms “spoken language” and “everyday language”, we think that there is no need to make a significant distinction between the spoken language and the vernacular language, since it is based on the national language and there is a factor of the literary language. However, there is a form of expression in the colloquial branch of the vernacular language that goes beyond the laws of literary language and which we will try to focus on in this article. The purpose of using colloquial words is to strengthen the emotional-expressive undertone. Thus, there is an emotionality and figurativeness in the vernacular language. Therefore, according to researchers, the number of neutral words in colloquial speech is partially reduced.

There is a difference in using of colloquial words in the language of detective works. Due to the importance of the criminal investigation process in some works, little space is given for the direct conversation of criminals, and in some cases this conversation is almost not included. Since some of the other works are more directly related to the life of criminals, or rather, they reflect this lifestyle itself, it is normal that there is widely used language features related to this area.

There are two main different points in the use of non-literary and negative words in the language of detective works. Although some of these words refer to real facts, their use in literary language is not acceptable. “To jabber, perish, niggard, chatterbox, bitch, to strip, to toss, peiser, xosunwai, lanky, snap, abundant, pippin” and etc. are words of this kind. There is also a difference in the use of these words themselves; although they are mainly used in the language of the negative image, sometimes they are also used in the language of the positive image to characterize the opposite side. However, such words can sometimes be found in the own language of the writer to describe the image.

One of the most common methods in the language of detective works is to transfer the names of animals and their characteristics to humans. “Wolf, fox, jackal, to bark, to rage” and etc. words are used to describe the attitude towards the appropriate people. In rare cases, we can find facts where the attribute of a person is applied to other creatures; one of them is the application of the word “baldness” to a car tire.

And some words, although nominatively a fact of literary language, are used in a negative sense in other context of colloquial language. Thus, the colloquial expressions in the language of detective works are rich and have a wide range of use.